

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή από τον Τζερόμ Κον 9

Σωκράτης 51

Η παράδοση της πολιτικής σκέψης 90

Η αναθεώρηση της παράδοσης από τον Μοντεσκιέ 114

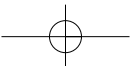
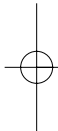
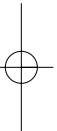
Από τον Χέγκελ στον Μαρξ 122

Το τέλος της παράδοσης 135

Εισαγωγή στην πολιτική 148

Επίλογος 269

Ευρετήριο 273

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΖΕΡΟΜ ΚΟΝ

Η Χάνα Άρεντ δεν έγραφε βιβλία κατά παραγγελία, ούτε καν κατά παραγγελία του εαυτού της. Για του λόγου το αληθές, αρκεί να ρίξει κανείς μια ματιά στον τόμο που κρατά στα χέρια του, βασικές πηγές του οποίου είναι δύο βιβλία που η Άρεντ είχε σχεδιάσει αρκετά λεπτομερώς και εκτενώς κατά τη δεκαετία του 1950 και τα οποία στη συνέχεια εγκατέλειψε. Το πρώτο εγχείρημα αποτελούσε καρπό του βιβλίου της Το Ολοκληρωτικό Σύστημα, που κυκλοφόρησε το 1951, επρόκειτο να τιτλοφορηθεί Totalitarian Elements in Marxism (Ολοκληρωτικά Στοιχεία στο Μαρξισμό), και θα πραγματευόταν ένα ζήτημα με το οποίο δεν είχε καταπιαστεί στο Ολοκληρωτικό Σύστημα. Στις αρχές της δεκαετίας του 1950 η Άρεντ ετοίμασε ένα ογκώδες υλικό – διαλέξεις, πραγματείες, ομιλίες και καταχωρίσεις στο ημερολόγιο όπου έγραφε τις σκέψεις της – που ασχολούνταν όχι μόνο με τον Μαρξ, αλλά, όλο και περισσότερο, με τον ουσιαστικής σημασίας ρόλο του στη σπουδαία παράδοση της πολιτικής και φιλοσοφικής σκέψης. Πιστεύω πως η βασική της θέ-

ση είναι πως η επιστροφή της παράδοσης στην πηγή της, τη μαρξιστική σκέψη, σηματοδότησε την επισφράγιση της και τη συντριβή της αυθεντίας της. Αυτό σήμαινε δύο διαφορετικά πράγματα για την Άρεντ: Αποτελούσε την αιτία που ο μαρξισμός μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως βάση έμπνευσης μιας ολοκληρωτικής ιδεολογίας· όμως απελευθέρωσε επίσης την ίδια τη σκέψη της Άρεντ από την παράδοση, γεγονός που αποτέλεσε τον πραγματικό λόγο ύπαρξης αυτού του πρώτου προγραμματισμένου βιβλίου.¹

Η ιδέα για το δεύτερο βιβλίο, το οποίο η Άρεντ έγραψε στα γερμανικά, προέκυψε κατά τη διάρκεια μιας επίσκεψής της στο μέντορα και φίλο της Καρλ Γιάσπερς (Karl Jaspers) στη Βασιλεία, το 1955. Το βιβλίο επρόκειτο να τιτλοφορηθεί *Einführung in die Politik*, ή αλλιώς Εισαγωγή στην Πολιτική,² ένας τίτλος που σε καμία περίπτωση δεν υπονοεί μια εισαγωγή στη μελέτη της πολιτικής επιστήμης ή της πολιτικής θεωρίας, αλλά αντιθέτως μια εναρκτήρια πορεία (*intro-ducere*) προς γνήσιες πολιτικές εμπειρίες.³ Η πιο σημαντική από αυτές τις εμπειρίες είναι η πράξη, την οποία εδώ η Άρεντ αποκαλεί «εκχυδαϊσμένο» όρο, ο οποίος συχνά χρησιμοποι-

1. Οι πηγές για το πρώτο μισό του παρόντος τόμου περιλαμβάνουν το υλικό «Karl Marx and the Tradition of Western Political Thought», έξι διαλέξεις σε δύο μέρη, που δόθηκαν το 1953 στο Πανεπιστήμιο Πρίνστον και στο Ινστιτούτο Προηγμένων Σπουδών· μια ομιλία με τίτλο «Von Hegel zu Marx», που μεταδόθηκε το 1953 από ένα γερμανικό ραδιοφωνικό σταθμό· τρεις διαλέξεις που δόθηκαν το 1954 στο Πανεπιστήμιο Notre Dame, με τίτλο «Philosophy and Politics: The Problem of Action and Thought after the French Revolution»· και λίγες σύγχρονες καταχωρίσεις από το *Denktagebuch 1950 bis 1973*, δύο τόμοι, με επιμέλεια των U. Ludz και I. Nordmann (Piper Verlag, Munich 2002).

2. Με αυτό τον τίτλο αναφερόταν η Άρεντ στο δεύτερο βιβλίο στα αγγλικά, χωρίς όμως τους πλάγιους χαρακτήρες, οι οποίοι χρησιμοποιούνται εδώ για διευκρινιστικούς λόγους.

3. Το δεύτερο βιβλίο προοριζόταν ως συμπλήρωμα του δημοφιλούς βιβλίου του Γιάσπερς με τίτλο *Einführung in die Philosophie* (1950), το οποίο εισήγαγε τους αναγνώστες του στην εμπειρία μετάδοσης της φιλοσοφικής σκέψης, ένα ζήτημα που οι σύγχρονοι φιλόσοφοι, με εξαίρεση τον Καντ, θεωρούσαν πρωτεύον.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

είται για να αποκρύψει αυτό που εκείνη επιθυμεί να αποκαλύψει. Εξέχοντα ρόλο σε αυτά τα γραπτά κατέχουν οι αναλύσεις για το τι εννοεί η Άρεντ με τον όρο πράξη – ενεργοποίηση με λόγια και έργα σε συνεργασία με άλλους, η έναρξη ενός νέου πράγματος, η έκβαση του οποίου δεν μπορεί να είναι γνωστή εκ των προτέρων, η ίδρυση μιας δημόσιας σφαίρας δράσης (*res publica* ή πολιτεία [*republic*]), η υπόσχεση και η συγχώρεση. Σύμφωνα με την Άρεντ, η ανάληψη αυτών των πράξεων δεν μπορεί να γίνει από κάποιο μεμονωμένο άτομο αλλά πάντοτε από ένα πλήθος ανθρώπων, εννοώντας άτομα με σαφή αυτοτέλεια. Πολλοί άνθρωποι, άντρες και γυναίκες, έχουν ορισμένες φορές, αν και σπάνια, ενώσει τις δυνάμεις τους για να ενεργήσουν πολιτικά και έχουν καταφέρει να αλλάξουν τον κόσμο που υψώνεται ανάμεσά τους. Όμως οι στοχαστές, που έχουν αποσυρθεί από τον κόσμο τούτο και δρουν μόνοι τους, τείνουν να αντιμετωπίζουν τον άνθρωπο ως ξεχωριστή οντότητα ή τους ανθρώπους ως παράγωγα ενός ξεχωριστού είδους – δύο ισοδύναμες προσεγγίσεις – και να αγνοούν ή, στην περίπτωση του Μαρξ, να παρερμηνεύουν την εμπειρία της πολιτικής ελευθερίας, που η Άρεντ θεωρεί ως τη σημαντικότερη δυνατότητα που παρέχει η πράξη. Επομένως, η πράξη, σύμφωνα με την ερμηνεία της Άρεντ, απουσιάζει σε μεγάλο βαθμό από την παράδοση της πολιτικής και της φιλοσοφικής σκέψης που θεμελιώθηκε και κληροδοτήθηκε από αυτούς τους στοχαστές. Με αυτή την έννοια, το δεύτερο βιβλίο που είχε προγραμματίσει αποτελεί συνέχεια του πρώτου.

Το πρώτο μισό του παρόντος τόμου πραγματεύεται την ιστορική προέλευση, την εξέλιξη και το αποκορύφωμα της παράδοσης, ενώ στην αρχή του δεύτερου μισού γίνεται αναφορά στις παραδοσιακές προκαταλήψεις μας κατά της πολιτικής εν γένει και στις πρόωρες κρίσεις μας σχετικά με την πολιτική δράση συγκεκριμένα. Θα πρέ-

πει να σημειωθεί ότι η Άρεντ θεωρεί ότι αυτές οι προκαταλήψεις και οι πρόωρες κρίσεις που γεφυρώνουν τα δύο μέρη του βιβλίου έχουν τις ρίζες τους στη γνήσια φιλοσοφική εμπειρία. Επιπλέον, στο σύγχρονο κόσμο,⁴ με τα πρωτοφανή μέσα εξόντωσης, ο κίνδυνος που ενεδρεύει πάντοτε στο απρόβλεπτο των πράξεων είναι μεγαλύτερος και πλησιέστερος από ποτέ άλλοτε. Δε θα ήμασταν σε πολύ καλύτερη κατάσταση αν, για χάρη της ειρήνης και της ίδιας της ζωής, ξεφορτωνόμασταν μια για πάντα την πολιτική γενικά και την πολιτική πράξη και τις αντικαθιστούσαμε με την απλή «διαχείριση των πραγμάτων», την οποία είχε προδιαγράψει ο Μαρξ ως τελική έκβαση της προλεταριακής επανάστασης; Ή μήπως, αντιθέτως, στην περίπτωση αυτή μαζί με τα ξερά θα καίγονταν και τα χλωρά; Στις επόμενες ενότητες του Εισαγωγή στην Πολιτική (Introduction into Politics), η Άρεντ μας βοηθά να απαντήσουμε σε αυτά τα ερωτήματα, διασαφηνίζοντας τη σημασία της πολιτικής εμπειρίας. Αν η σημασία αυτή ενέχει το ανθρώπινο θάρρος, την αξιοπρέπεια και την ελευθερία, τότε ίσως καταλήξουμε στο συμπέρασμα πως θα πρέπει να απελευθερωθούμε όχι από την πολιτική αυτή καθ' αυτή, αλλά από τις προκαταλήψεις και τις πρόωρες κρίσεις της. Ωστόσο, έπειτα από τόσους αιώνες, πιθανότατα να μπορεί να κατακτήσει κανείς αυτή την ελευθερία μόνο αξιολογώντας εκ νέου κάθε νέα πιθανότητα πράξης που παρουσιάζεται στον κόσμο. Όμως, με ποια κριτήρια; Αυτό το δύσκολο ερώτημα φέρνει τον αναγνώστη πιο κοντά στον πυρήνα της πολιτικής σκέψης της Άρεντ.

4. Η πολιτική απαρχή του οποίου ανάγεται, σύμφωνα με την Άρεντ, στις «πρώτες ατομικές εκρήξεις». *Η Ανθρώπινη Κατάσταση* (Γνώση, μετάφρ. Στέφανος Ροζάνης, Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, 1986).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ας υποθέσουμε πως θα μπορούσε να υπάρξει μια εποχή κατά την οποία τα παραδοσιακά κριτήρια αξιολόγησης, όπως, για παράδειγμα, οι ηθικές εντολές που πηγάζουν από το στόμα του Θεού ή οι ηθικοί κανόνες που προέρχονται από αμετάβλητους φυσικούς νόμους, ή οι εφαρμοσμένες αρχές που έχουν περάσει με επιτυχία τη δοκιμασία της παγκόσμιας λογικής, δεν ανταποκρίνονται πλέον στην πραγματικότητα. Σε μια τέτοια περίπτωση, οι άνθρωποι, χωρίς ποτέ να αρνούνται την ηθική ορθότητα τέτοιων παραδοσιακών κριτηρίων, ωστόσο δε θα τα θεωρούσαν ικανά να ορίσουν κανόνες συμπεριφοράς που ανταποκρίνονται στις πραγματικές συνθήκες της ζωής τους.⁵ Όπως ξέρουμε, σε περιόδους απολυταρχικής διακυβέρνησης, οι άνθρωποι πρόδωσαν τις οικογένειές τους και σκότωσαν τους γείτονές τους όχι μόνο υπακούοντας στις εντολές των εξουσιαστών τους, αλλά ακολουθώντας τους ιδεολογικούς νόμους που διέπουν την αναπόφευκτη «πρόοδο» της ανθρώπινης κοινωνίας. Μπορούμε δικαίως να ισχυριστούμε ότι οι άνθρωποι αυτοί έδρασαν χωρίς να κρίνουν, όμως η ουσία είναι πως υπό το φως της επιτακτικότητας αυτών των ανώτερων νόμων δράσης, τα ίδια τα πρότυπα της οικογενειακής αφοσίωσης και της φιλαλληλίας εμφανίζονται ως προκαταλήψεις και πρόωρες κρίσεις. Η Άρεντ κατέληξε στο συμπέρασμα πως όλοι οι κανόνες – του καλού ή του κακού, ανεξαρτήτως της πηγής προέλευσής τους – οι οποίοι φέρονται να διέπουν τις ανθρώπινες πράξεις απ' έξω είναι απολιτικοί, ακόμα και αντι-πολιτικοί. Η βαθιά της εκτίμηση για την πολιτική φαίνεται από την πεποίθησή της ότι τα μοναδικά κριτήρια αξιολόγησης που

5. Το ζήτημα αυτό αναλύεται εκτενώς στο «Some Questions of Moral Philosophy», που περιλαμβάνεται στο βιβλίο της Χάνα Άρεντ, *Responsibility and Judgement*, επιμ. Joseph Kohn (Schocken Books, New York 2003), 49-146.

μπορούν να έχουν κάποιο βαθμό αξιοπιστίας δεν είναι σε καμία περίπτωση δοσμένα άνωθεν, αλλά προκύπτουν από την ανθρώπινη πολλότητα, την προϋπόθεση της πολιτικής. Η πολιτική κρίση δεν είναι ζήτημα γνώσης, ψευδογνώσης ή υποθετικής σκέψης. Δεν εξαλείφει τον κίνδυνο, αλλά επικυρώνει την ανθρώπινη ελευθερία και τον κόσμο που μοιράζονται μεταξύ τους οι ελεύθεροι άνθρωποι. Ή, καλύτερα, εδραιώνει την πραγματικότητα της ανθρώπινης ελευθερίας σε έναν κοινό κόσμο. Η πνευματική δραστηριότητα της πολιτικής κρίσης ενσαρκώνει την απάντηση της Άρεντ στην προαιώνια ρήξη ανάμεσα σε δύο τρόπους ζωής: τη ζωή της σκέψης και τη ζωή της πράξης, της φιλοσοφίας και της πολιτικής, μια ρήξη από την οποία ξεκίνησε η παράδοση της πολιτικής σκέψης και στην οποία είναι ακόμα ριζωμένες οι πολιτικές προκαταλήψεις και οι πρόωρες κρίσεις μας. Ο διαχωρισμός ανάμεσα στη σκέψη και στην πράξη χαρακτηρίζει την Άρεντ περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο σύγχρονο στοχαστή και, παρ' όλο που σε κανένα από τα βιβλία τα οποία σχεδίαζε να γράψει τη δεκαετία του 1950 δεν είχε σκοπό να δώσει τον τίτλο Η υπόσχεση της πολιτικής, η έμφαση που έδινε στην κριτική ικανότητα του ανθρώπου είναι το στοιχείο εκείνο που καθιστά τον τίτλο αυτό κατάλληλο για τη συγκεκριμένη συλλογή κειμένων που η ίδια ετοίμασε και δεν αποφάσισε να καταστρέψει όταν παραιτήθηκε τελικά από τη συγγραφή και την έκδοση των βιβλίων αυτών.

Λίγους μήνες μετά την κυκλοφορία του βιβλίου της Οι απαρχές του ολοκληρωτισμού (The Origins of Totalitarianism), η Χάνα Άρεντ υπέβαλε μια πρόταση στο Ίδρυμα Τζον Σάιμον Γκουγκενχάιμ, την οποία αξίζει να εξετάσουμε και πάλι. Ξεκινούσε επισημαίνοντας ένα σημαντικό κενό στις Απαρχές, «ένα έλλειμμα επαρκούς ιστορικής και εννοιολογικής ανάλυσης» των ιστορικών βάσεων της

μπολσεβίκικης ιδεολογίας και συνέχιζε λέγοντας ότι «η παράλειψη ήταν εσκεμμένη». Δεν ήθελε να μετριάσει «την εντυπωσιακή πρωτοτυπία του ολοκληρωτισμού, το γεγονός πως οι ιδεολογίες και οι μέθοδοι διακυβέρνησης που πρόσβευε ήταν εντελώς καινοφανείς και ότι οι αιτίες δημιουργίας του δεν επιδέχονταν κατάλληλη εξήγηση μέσα από τους συνηθείς ιστορικούς όρους». Αναγκαστικά θα διέτρεχε τον κίνδυνο να υποπέσει σε αυτό το σφάλμα αν είχε λάβει υπόψη της «το μοναδικό στοιχείο που διαθέτει μια αξιολόγησιμη παράδοση και η κριτική ανάλυση του οποίου απαιτεί άσκηση κριτικής σε ορισμένα από τα βασικά δόγματα της δυτικής πολιτικής φιλοσοφίας: το μαρξισμό». Μεταξύ των στοιχείων με τα οποία είχε καταπιαστεί η Άρεντ στις Απαρχές ήταν ο αντισημιτισμός, ο ιμπεριαλισμός, ο ρατσισμός και οι εθνικισμοί που ξεπερνούν τα πολιτικά σύνορα, όλα τους «υπόγεια ρεύματα της δυτικής ιστορίας», και κανένα από αυτά δεν είχε οποιαδήποτε «σχέση με τις σπουδαίες πολιτικές και φιλοσοφικές παραδόσεις της Δύσης». Αναδύθηκαν «μόνο κατά τη χρονική περίοδο και εκεί όπου είχε καταρρεύσει το παραδοσιακό κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο των ευρωπαϊκών εθνών». Όμως τώρα, μέσα από τη μελέτη της για το μαρξισμό, θα παρείχε «τον ελλείποντα κρίκο ανάμεσα... σε κοινά αποδεκτές κατηγορίες της πολιτικής σκέψης» και στην ασυνήθιστη «παρούσα κατάσταση».⁶

Αυτή η τελευταία πρόταση αντιπροσωπεύει μια σημαντική μεταστροφή στον τρόπο σκέψης της Άρεντ, από τα καινοφανή στοιχεία

6. Φυσικά, ο όρος «παρούσα κατάσταση» αναφέρεται στον Ψυχρό πόλεμο. Αξίζει να σημειωθεί ότι ακριβώς τριακόσια χρόνια νωρίτερα, το 1651, εκδόθηκε, σε ταραγμένους πολιτικά καιρούς, ένα άλλο αντισυμβατικό και επίμαχο αριστούργημα πολιτικής σκέψης, το *Λεβιάθαν* του Τόμας Χομπς. (Η πρόταση της Άρεντ βρίσκεται μαζί με τις πραγματείες της στη Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου.)

του ολοκληρωτισμού στον κόσμο των επακόλουθων του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως όσα υποστηρίζει τα είχε ήδη στο μυαλό της όταν έγραφε των Απαρχών και δεν τα παρέλειψε από το έργο της για τους λόγους που παρουσιάζει. Πράγματι, στην αρχή του κεφαλαίου με το οποίο κλείνει η δεύτερη, καθώς και όλες οι επόμενες εκδόσεις των Απαρχών,⁷ καταδεικνύεται σαφώς αυτή η μεταστροφή: «τα πραγματικά δεινά των καιρών μας θα πάρουν την αυθεντική – αν και όχι απαραίτητως την πιο σκληρή – τους μορφή μόνο όταν ο ολοκληρωτισμός αποτελέσει μια παρελθόν». Η αυθεντική μορφή των «δεινών» του κόσμου μας είναι αυτό ακριβώς με το οποίο καταπιάστηκε η Άρεντ στο προγραμματισμένο έργο της με θέμα το μαρξισμό. Ωστόσο, αυτό δε σημαίνει πως ο τρόπος προσέγγισης του νέου της θέματος θα ήταν λιγότερο ανορθόδοξος απ' ό,τι στις Απαρχές. Εκεί η Άρεντ, απορρίπτοντας την αιτιότητα ως κατηγορία ιστορικής εξήγησης και αντικαθιστώντας τη με μια έννοια «υπόγειων» στοιχείων που αποκρυσταλλώνονται σε μια νέα μορφή διακυβέρνησης, και επικαλούμενη εικόνες από λογοτεχνικές πηγές, προκειμένου να παραθέσει παραδείγματα αυτών των στοιχείων, δέχτηκε τη μνήν ιστορικών, κοινωνικών και πολιτικών επιστημόνων, αλλά και φιλοσόφων. Δεν είχε όμως άλλη επιλογή από το να απαλλάξει τη σκέψη της από τις παραδοσιακές κατηγορίες – ohne Geländer (χωρίς κιγκλίδωμα), όπως συνήθιζε να λέει – αν ήθελε να επιτύχει να ρίξει φως σε ένα κακό που ήταν

7. Το κεφάλαιο αυτό, «Ideology and Terror: A Novel Form of Government», γράφτηκε το 1953 και κάποια στιγμή η Άρεντ σκέφτηκε να το χρησιμοποιήσει στο βιβλίο της για το μαρξισμό (βλέπε την επιστολή της προς τον H. A. Moe του Ιδρύματος Γκουγκενχάιμ, με ημερομηνία 29 Ιανουαρίου 1953, στη Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου). Η έκδοση του *Origins* από τις εκδόσεις Schocken Books, το 2004, που είναι η πιο πλήρης και ευανάγνωστη απ' όλες, περιλαμβάνει το αρχικό κεφάλαιο «Concluding Remarks» της Άρεντ, καθώς επίσης και τη μεταγενέστερη εκδοχή του. Η φράση που παρατίθεται στη συνέχεια προέρχεται από τη σελίδα 460.

άγνωστο και δε θα μπορούσε να καταστεί σαφές μέσα από την παράδοση· δεν είχε άλλη επιλογή από το να επιστρατεύσει τη φαντασία της προκειμένου να βιώσει ξανά τα κρυφά στοιχεία που τελικά και ξαφνικά είχαν συγκεραστεί, επισπεύδοντας μια έκρηξη που, αν το αποτέλεσμα της δεν είχε ανατραπεί, θα είχε σηματοδοτήσει την καταστροφή της ανθρώπινης πολλότητας και του ανθρώπινου κόσμου. Η ολοκληρωτική κυριαρχία, παρ' όλο τον καινοφανή της χαρακτήρα, δεν «έπεσε απ' το φεγγάρι», όπως το έθεσε επανειλημμένα η ίδια η Άρεντ κατά τη δεκαετία του 1950.⁸

Ο τρόπος που η Άρεντ αντιλαμβάνονταν τα πράγματα ήταν εξίσου ανορθόδοξος, όμως ταυτόχρονα παρουσίαζε μια σημαντική διαφορά ως προς το εγχείρημα το οποίο ήταν έτοιμη να αναλάβει. Η Άρεντ, αντιμετωπίζοντας το μαρξισμό ως την ιστορική βάση της μπολσεβίκικης ιδεολογίας, σίγουρα δε σκόπευε να υποστηρίξει ότι ο μαρξισμός είχε προκαλέσει τον μπολσεβικισμό. Όμως, η έννοια της αποκρυστάλλωσης που είχε εισάγει δεν ήταν πλέον εφαρμόσιμη, εφόσον ο μαρξισμός δε θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί «υπόγειος». Σύμφωνα με την Άρεντ, δεν μπορεί να βρει κανείς στον Μαρξ κανενός είδους δικαιολογία για τα εγκλήματα που διέπραξαν στο όνομά του οι μπολσεβίκος δικτάτορας Λένιν και κυρίως ο Στάλιν. Αντιθέτως, η ασυνήθιστη θέση που κατείχε ο Μαρξ στην επικρατούσα δυτική πολιτική σκέψη ήταν εκείνη που έδωσε τη δυνατότητα στην Άρεντ να ασκήσει κριτική στην παράδοση, αφηγούμενη τις ιστορίες εκείνων που τη διαμόρφωσαν και εκείνων που αντιπαρατέθηκαν με πείσμα, ή τουλάχιστον προσπάθησαν. Δε θέλω να φανώ κουραστικός, όμως αξίζει να σημειωθεί για μια ακόμα φορά

8. H. Arendt, *Essays in Understanding, 1930-1954*, ed. J. Kohn (Schocken Books, New York 2005), 310, 404.

ότι η Άρεντ δεν υποστηρίζει ότι ο ολοκληρωτισμός προέκυψε άμεσα από την παράδοση ή από τον Μαρξ, αλλά ότι, όπως έγραψε (στην ίδια εκείνη επιστολή προς τον Η. Α. Μοε), στη μαρξιστική σκέψη η ίδια η παράδοση είχε «φθάσει στο τέλος της», και το είχε κάνει εν πολλοίς όπως ένα φίδι που κουλουριάζεται και τρώει την ουρά του. Το γεγονός ότι ο μαρξισμός κατέρριψε την εξουσία της παράδοσης αποτέλεσε σε μεγάλο βαθμό αρνητική προϋπόθεση του μπολσεβίκικου ολοκληρωτισμού. Για την Άρεντ έπαιξε καθοριστικό ρόλο το ότι ούτε η παράδοση ούτε η εξουσία της κατάφεραν να αποκατασταθούν στο μετα-ολοκληρωτικό κόσμο.

Τα χειρόγραφα που ετοίμασε η Άρεντ για το έργο της σχετικά με τον Μαρξ ήταν πολλά και στο βιβλίο αυτό περιλαμβάνεται μόνο ένα μικρό μέρος τους, σε επεξεργασμένη και πολλές φορές συνδυασμένη μορφή. Στις εκατοντάδες επί εκατοντάδων σελίδες που υπάρχουν, η Άρεντ προσεγγίζει το Μαρξ μέσα από σαφείς οδούς, τονίζοντας ορισμένες φορές τον μη επιστημονικό χαρακτήρα της σκέψης του, παρά την τεράστια και συχνά παραγνωρισμένη επίδραση που είχε στον τομέα των κοινωνικών επιστημών. Άλλες φορές, δίνει έμφαση σε αυτό που εκείνη αποκαλεί «αποδεικτικά αιτήματα», τα οποία εμφανίζονται σταθερά σε όλο του το έργο και, περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο σύστημα, φανερώνουν την πολιτική του φιλοσοφία και εξηγούν για ποιο λόγο εγκατέλειψε τη φιλοσοφία για χάρη της οικονομίας, της ιστορίας και της πολιτικής. Κάποιες φορές, τονίζει τις συνήθεις παρερμηνείες που υφίσταται ο Μαρξ, κυρίως από συντηρητικούς κριτικούς, και διαχωρίζει το μαρξισμό από το ρόλο του ίδιου του Μαρξ στην πολιτική της εποχής του, καθώς επίσης και από την επίδραση που είχε στις εργατικές τάξεις και στα εργατικά κινήματα σε όλο τον κόσμο. Και άλλες φορές, αντιμετωπίζει την «αγιοποίηση» του στη Σοβιετική Ένωση ως εν-

σάρκωση του φιλοσόφου-βασιλιά του Πλάτωνα. Τελικά, η προσπάθειά μου να φτιάξω ένα βιβλίο που να χαρακτηρίζεται από συνοχή, όπως ήλπιζα εδώ και πολύ καιρό και επιχειρήσα να κάνω, συνδυάζοντας αυτές τις διαφορετικές και ίσως ασύμβατες μεταξύ τους προσεγγίσεις, κατέληξε να μοιάζει όλο και περισσότερο με χίμαιρα. Τα χειρόγραφα συνεχίζονται επ' άπειρον και είναι γεμάτα με εκείνου του είδους τις διεισδυτικές απόψεις που περιμένει κανείς από την Άρεντ, όμως, απ' όσο μπορώ να κρίνω, δε συνδυάζονται έτσι ώστε να αποτελέσουν μια ολοκληρωμένη οντότητα. Ένωσα μεγάλη ανακούφιση όταν διάβασα τα όσα έγραψε η Άρεντ στον Χάιντεγκερ στις 8 Μαΐου του 1954 σχετικά με το πόνημά της για τον Μαρξ, όντας έτοιμη να το παρατήρει: «Δεν μπορώ να το συγκεκριμενοποιήσω χωρίς να γράφω διαρκώς γι' αυτό».⁹

Αυτή η φράση της εμπεριέχει κάτι το παράδοξο, αφού συνήθως για την Άρεντ η εξέταση ενός ζητήματος από διάφορες οπτικές είναι αυτό που το καθιστά «συγκεκριμένο» και πραγματικό. Ίσως πάλι να ίσχυε το ότι όσο περισσότερο γνώριζε τον Μαρξ, τόσο λιγότερο τον συμπαθούσε. Στα τέλη του 1950, όταν άρχιζε σιγά σιγά να μελετά το έργο του, έγραψε στον Γιάσπερς, ο οποίος ποτέ δεν είχε σε μεγάλη υπόληψη τον Μαρξ, ότι «ήθελα να αποκαταστήσω την τιμή του Μαρξ στα μάτια σου». Εκείνη την εποχή, η Άρεντ περιέγραφε τον Μαρξ ως κάποιον «που τον έχει πιάσει από το σβέρκο το πάθος για δικαιοσύνη». Δυόμισι χρόνια αργότερα, το 1953, όταν είχε προχωρήσει πια την έρευνά της, έγραψε και πάλι στον Γιάσπερς, αυτή τη φορά λέγοντάς του τα εξής: «Όσο περισσότερο διαβάζω Μαρξ, τόσο περισσότερο βλέπω πως είχες δίκιο. Δεν ενδιαφέρεται

9. *Letters, 1925-1975 / Hannah Arendt and Martin Heidegger*, επιμ. U. Ludz, μετάφρ. A. Shields (Harcourt, New York 2004), 121.

για την ελευθερία ή τη δικαιοσύνη». (Και επιπλέον, είναι μεγάλος μπελάς.)»¹⁰ Από εκεί που ο Μαρξ ήταν κάποιος που τον είχε πιάσει από το σβέρκο η δικαιοσύνη, είχε καταλήξει να είναι μεγάλος μπελάς. Τότε πλέον δεν την ενδιέφερε και τόσο ο ίδιος ο Μαρξ αλλά η παράδοση το νήμα της οποίας είχε κόψει· δεν έβλεπε πλέον το έργο της ως Ολοκληρωτικά στοιχεία στο μαρξισμό (Totalitarian Elements in Marxism), αλλά ως Ο Καρλ Μαρξ και η παράδοση της δυτικής πολιτικής σκέψης (Karl Marx and the Tradition of Western Political Thought), τίτλος και των διαλέξεων που έδωσε την ίδια χρονιά που έγραψε στον Γιάσπερς σχετικά με την απογοήτευσή της από τον Μαρξ. Ο Μαρξ μαζί με τον Κίρκγεγκορ και τον Νίτσε είχε επαναστατήσει ενάντια σε παραδοσιακά σχήματα σκέψης, όμως, σύμφωνα με την Άρεντ, ούτε αυτός ούτε εκείνοι είχαν καταφέρει να απελευθερωθούν από αυτά. Η δική της απελευθέρωση ξεπήδησε μέσα από την έλευση του ολοκληρωτισμού, κάτι εντελώς διαφορετικό απ' ό,τι εκείνοι είχαν βάλει ως στόχο ή είχαν προβλέψει· και μπορεί η απελευθέρωση από την παράδοση να μην είναι αυτή καθ' αυτή ένας νέος τρόπος στοχασμού πάνω στην πολιτική, ωστόσο το απαιτεί. Αυτή νομίζω είναι η βασική αιτία που η Άρεντ έπαψε να δουλεύει αυτό το «ατέρμονο» έργο και στράφηκε, μεταξύ άλλων, στο Εισαγωγή στην Πολιτική.

Θα πρέπει να σημειωθεί φυσικά ότι η μαρξιστική αναγωγή όλων των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στην αναγκαιότητα του μόχθου ώθησε την Άρεντ, στο Η ανθρώπινη κατάσταση (The Human Condition), να προβεί σε μια διαφοροποίηση του μόχθου από την εργασία ως δραστηριότητα διαμόρφωσης του κόσμου, και από την πράξη

10. Hannah Arendt / Karl Jaspers Correspondence, 1926-1969, επιμ. L. Kohler και H. Saner, μτφρ. R. και R. Kimber (Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1992), 160, 216.

ως ανθρώπινη δυνατότητα για ένα νέο ξεκίνημα. Στο ίδιο έργο σε περίοπτη θέση βρίσκεται και ο συνδυασμός μόχθου και εργασίας από τον Μαρξ, οδηγώντας στην έννοια της δημιουργίας της Ιστορίας μέσα από ένα είδος προσχεδίου διαλεκτικών κανόνων – που, σύμφωνα με την Άρεντ, σήμαιναν εις βάρος της πράξης και της ελευθερίας. Μία από τις διαλέξεις που έδωσε η Άρεντ το 1953 εμφανίζεται, ουσιαστικά αυτολεξεί, με τον τίτλο «Παράδοση και η μοντέρνα εποχή» («Tradition and the Modern Age»), το πρώτο δοκίμιο του βιβλίου της με τίτλο Μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος (Between Past and Future, 1961), και η Άρεντ ανέπτυξε στο Για την Επανάσταση (On Revolution, 1963) και σε άλλα βιβλία που εξέδωσε πολλές από τις σκέψεις της που διαμορφώθηκαν σε αυτά τα γραπτά της. Είναι όμως επίσης γεγονός πως στο τελευταίο ημιτελές μνημειώδες έργο της, το Η ζωή του μυαλού (The Life of the Mind), που κυκλοφόρησε μετά το θάνατό της, το 1978 – την πιο βαθιά φιλοσοφική εξέταση της περιπλοκότητας της διάκρισης ανάμεσα στη σκέψη και στην πράξη, το πρόβλημα που βρίσκεται στην καρδιά της παράδοσης – ο Μαρξ εμφανίζεται σπανίως και πάντα με αρνητικό τρόπο.

Όπως και να έχει το πράγμα, ο εκδότης και επιμελητής αυτού του τόμου αποφάσισε να μην επιχειρήσει, με βάση τα χειρόγραφα της Άρεντ, να αναδομήσει το βιβλίο για τον Μαρξ, δίνοντάς του την τελική μορφή και κάποιο τίτλο που ενδεχομένως να είχε αν η Άρεντ το είχε ολοκληρώσει. Στην περίπτωση αυτή, κάτι τέτοιο φάνηκε μάταιο για τους λόγους που αναφέρθηκαν ήδη· επιπλέον, δεν μπορεί κανείς ούτε καν να υποθέσει ποια θα ήταν η τελική μορφή του, εφόσον η Άρεντ πάντοτε είχε την ελευθερία να αλλάζει το γενικό περιγραμμα, τα σχέδια και τα αρχικά γραπτά για ένα έργο που βρισκόταν σε εξέλιξη, όταν άρχιζε να το οργανώνει για την τελική του έκδοση. Αποφάσισα να σταχυολογήσω από τα χειρόγραφα της υλικό που δεν

είχε εκδοθεί μέχρι τώρα και περιείχε σκέψεις της οι οποίες χρονολογικά και εννοιολογικά προηγούνται του Εισαγωγής στην Πολιτική, και να αφήσω τα λόγια της να μιλήσουν μόνα τους.

Το έργο του επιμελητή απλοποιήθηκε σημαντικά όσον αφορά τη διαχείριση του υλικού που παρουσιάζεται στον τόμο αυτό με τον τίτλο Εισαγωγή στην Πολιτική. Αυτά τα γερμανικά γραπτά κυκλοφόρησαν στη Γερμανία το 1993 με μια εξαιρετική επιμέλεια από την Ursula Ludz,¹¹ στην οποία βασίζομαι εν μέρει για όσα ακολουθούν. Η πρώτη επιλογή κειμένων, με θέμα τις πολιτικές προκαταλήψεις, τις πρόωρες κρίσεις και τις κρίσεις χρονολογούνται από το 1956 μέχρι το 1957, ενώ τα μεταγενέστερα κείμενα σχετικά με το νόημα της πολιτικής και το ζήτημα του πολέμου και της πυρηνικής καταστροφής χρονολογούνται από το 1958 μέχρι το 1959. Παρ' όλο που το 1960 το έργο εγκαταλείφθηκε για διάφορους λόγους που συνδέονταν μεταξύ τους, η Άρεντ χρησιμοποίησε τον τίτλο του για μια σειρά μαθημάτων της στο Πανεπιστήμιο του Σικάγο, το 1963. Το σημαντικότερο είναι πως προτού η Άρεντ παραιτηθεί από την ολοκλήρωση του Εισαγωγής στην Πολιτική, το είχε οραματιστεί ως ένα μεγάλο, συστηματικό πολιτικό έργο, το οποίο δεν υπάρχει πουθενά στο oeuvre της ως ενιαίο έργο. Αρχικά, το είχε στο νου της ως ένα σύντομο βιβλίο, όμως τον Απρίλιο του 1959 έγραψε στον Κλάους Πίπερ (Klaus Piper), το Γερμανό εκδότη της, λέγοντάς του πως ίσως να γινόταν δίτομο. Τελικά, ο πρώτος τόμος πήρε τη μορφή του βιβλίου Για την Επανάσταση, ενώ ο δεύτερος θα περιελάμβανε τα κατάλληλα «εισαγωγικά» γραπτά. Όμως, μόλις οκτώ μήνες αργότερα η Άρεντ έγραψε στο Ίδρυμα Ροκφέλερ, ζητώντας ενίσχυση για μια αγγλόφωνη έκδοση του έργου, το οποίο τώρα θα περιελάμ-

11. H. Arendt, *Was ist Politik?*, επιμ. U. Ludz (Munich: Piper Verlag, 1993), 9-133.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

βανε και στοιχεία από το έργο της για τον Μαρξ. Τόνισε ιδιαίρώς τη διαφορά ανάμεσα στο καινούργιο της σχέδιο και στο Η ανθρώπινη κατάσταση, το οποίο είχε εκδοθεί τον προηγούμενο χρόνο. Το Η ανθρώπινη κατάσταση (The Human Condition), έλεγε, «αποτελεί ουσιαστικά ένα είδος προλεγόμενων στο βιβλίο που τώρα σκοπεύω να γράψω», προσθέτοντας ότι το καινούργιο βιβλίο «θα συνεχίσει από το σημείο που σταματά το προηγούμενο» και ότι «θα πραγματεύεται αποκλειστικά το ζήτημα της πράξης και της σκέψης».¹²

«Κατ' αρχάς», είπε, θα περιελάμβανε μια κριτική παρουσίαση των «παραδοσιακών εννοιών και των εννοιολογικών πλαισίων της πολιτικής σκέψης», στις οποίες η ίδια περιελάμβανε «τα μέσα και τους σκοπούς», την «αυθεντία», τη «διακυβέρνηση», την «ισχύ», το «νόμο» και τον «πόλεμο». Ως μοντέλο γι' αυτό που είχε σκοπό να κάνει πρότεινε το δοκίμιό της που πρόσφατα εκδόθηκε με τίτλο Τι ήταν η αυθεντία (What Was Authority?), στο οποίο τονίζει ότι η πολιτική αυθεντία όχι μόνο έχει περάσει από το σύγχρονο κόσμο, αλλά είναι και κάτι εντελώς διαφορετικό από εκείνο που θεωρούν πως είναι στα λεγόμενα απολυταρχικά καθεστώτα που εμφανίστηκαν από την έλευσή της, την οποία και σηματοδοτούν.

«Κατά δεύτερον», είπε, θα εξέταζε «τις σφαίρες εκείνες του κόσμου και της ανθρώπινης ζωής που ορθά αποκαλούμε πολιτικές». Στη μελέτη της σχετικά με τη δράση και τη δημόσια σφαίρα, θα «ασχολούνταν με τις διάφορες εκφάνσεις της ανθρώπινης πολλότητας και με τους θεσμούς που αντιστοιχούν σε κάθε μια από αυτές». Θα έθετε εκ νέου «το παλιό ερώτημα των μορφών διακυβέρνησης, των αρχών τους και των μεθόδων δράσης τους». Τέλος, θα πραγματευόταν τους «δύο βασικούς τρόπους» με τους οποίους τα

12. Βλέπε στο ίδιο, 197-201.

ανθρώπινα όντα μπορούν να συμβιώσουν ως «ίσοι, γεγονός από το οποίο ξεπηδά η δράση», και «με τον εαυτό τους, στο οποίο αντιστοιχεί η πράξη της σκέψης». Επομένως, το βιβλίο θα ολοκληρωνόταν με μια εξέταση της «σχέσης ανάμεσα στο πράττειν και στο σκέπτεσθαι ή ανάμεσα στην πολιτική και στη φιλοσοφία». Έπαιψε όμως να το βλέπει ως δίτομο έργο· αντιθέτως, τα δύο του μέρη θα ήταν «τόσο συνυφασμένα, ώστε ο αναγνώστης δε θα αντιλαμβάνεται το διττό τους σκοπό».

Στην τελική του περιγραφή, το Εισαγωγή στην Πολιτική ξεπροβάλλει ως ένα τεράστιο σχέδιο που θα ολοκληρωνόταν μόνο στο Η ζώή του μυαλού – ή ούτε κι εκεί, αφού η Άρεντ πέθανε προτού γράψει την τελευταία του ενότητα για την κρίση. Το έργο αυτό σκιαγραφεί ολόκληρη την πορεία σκέψης της Άρεντ μετά το *Origins*: από τις απαρχές της παράδοσης της πολιτικής σκέψης μέχρι το τέλος της· μέχρι το τι ήταν και τι εξακολουθεί να είναι η πολιτική έξω από αυτή την παράδοση· μέχρι τη σχέση, και όχι απλά το χάσμα ανάμεσα στο βίο της πράξης και στο βίο του πνεύματος. Η ενασχόλησή της με το Εισαγωγή στην Πολιτική διακόπηκε όχι μόνο από την απόφασή της να ενσωματώσει κάποιες ενότητες του στις «ασκήσεις πολιτικής σκέψης» που συγκροτούν το έργο *Μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος (Between Past and Future)*, καθώς και ένα μεγάλο μέρος του βιβλίου *Για την Επανάσταση (On Revolution)*, αλλά και εξαιτίας της ανασταλτικής απερισκεψίας με την οποία ήρθε αντιμέτωπη παρακολουθώντας τη δίκη του Άντολφ Άιχμαν (*Adolf Eichmann*) στην Ιερουσαλήμ το 1961. Η αβυσσαλέα έλλειψη νοήματος που εμπεριέχεται στη μη σκέψη θα την απασχολούσε στο έργο της *Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ (Eichmann in Jerusalem, 1963)* και στα μεταγενέστερα γραπτά της, που τώρα έχουν συμπεριληφθεί στο *Responsibility and Judgment*, και διευρύνουν και εμβαθύνουν τη με-

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

λέτη της όσον αφορά τη σημασία της πολλότητας στις πνευματικές δραστηριότητες της σκέψης, της θέλησης και της κρίσης. Η γεμάτη πάθος αφοσίωσή της στην πολιτική ενυπάρχει στο τελικό της σχέδιο για το Εισαγωγή στην Πολιτική, και οι αναγνώστες του Η υπόσχεση της πολιτικής θα νιώσουν αυτό το πάθος στην εξήγηση που δίνει η Άρεντ για την παράδοση της πολιτικής σκέψης και τις έννοιες και τις κατηγορίες με τις οποίες επιχειρεί να κατανοήσει την πολιτική, «σε στενή συνάφεια» με την πολυποίκιλη εξέταση του πρόσκαιρου χαρακτήρα αλλά και της ελευθερίας της ανθρώπινης πράξης.

Συχνά ακούγεται πως ο στοχασμός της Χάνα Άρεντ είναι «δύσκολος», όμως κάτι τέτοιο θα μπορούσε να θεωρηθεί ακριβές όχι λόγω του δυσνόητου χαρακτήρα της σκέψης της, αλλά λόγω της εγγενούς δυσκολίας όσων αγωνιζόταν να κατανοήσει. Ανήκε σε εκείνη τη σπάνια κατηγορία ανθρώπων που βιώνουν την κατανόηση ως πάθος, κάτι που σε αυτά τα γραπτά της συνυπάρχει με τον παθιασμένο τρόπο που ενστερνίστηκε την πολιτική. Όταν ήταν σχεδόν παιδί, αναζήτησε την κατανόηση στη φιλοσοφία,¹³ όμως ως νεαρή ενήλικας, ως μια εβραία που ξεριζώθηκε από τη χώρα της, τη Γερμανία, άπατρις και χωρίς δικαιώματα, έστρεψε το ενδιαφέρον της στον εύθραυστο χαρακτήρα των ανθρώπινων υποθέσεων. Όπως επισημαίνει συχνά, και στο βιβλίο αυτό emphaticά, οι ανθρωπίνες υποσχέσεις που έχουν αφεθεί στην τύχη τους εμφανίζονται ανεξέλεγκτες, γι' αυτό φιλόσοφοι όπως ο Πλάτων σπανίως τις πήραν στα σοβαρά. Αυτό δε σημαίνει πως η Άρεντ σταμάτησε ποτέ να

13. *Essays in Understanding, 1930-1954*, 8.

διαβάξει φιλοσοφία, όπως ακριβώς δε σταμάτησε και να σκέφτεται, όμως εκείνο που στο εξής προσπάθησε να κατανοήσει – τη σχέση που έχουν οι ανθρώπινες σχέσεις – μέσα στην ευάλωτη φύση τους, με την ανθρώπινη ελευθερία – αναγκάστηκε να το ανακαλύψει μόνη της. Δεν επρόκειτο απλώς για το ζήτημα της πολιτικής εδραίωσης των δικαιωμάτων σε μια ελεύθερη κοινωνία και δεν επρόκειτο καθόλου για ζήτημα εδραίωσης των πολιτικών συνθηκών ελευθερίας, όπως το είχαν ορίσει με διάφορους τρόπους οι φιλόσοφοι. Μεταξύ των δύσκολων ζητημάτων που κατάφερε να κατανοήσει ήταν το ότι σπουδαίοι στοχαστές στους οποίους ανέτρεχε από καιρού εις καιρόν για να αντλήσει έμπνευση, από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη μέχρι τον Νίτσε και τον Χάιντεγκερ, δεν είχαν συνειδητοποιήσει ούτε για μια στιγμή πως η υπόσχεση της ανθρώπινης ελευθερίας, είτε προτείνεται ειλικρινά είτε υποκριτικά ως σκοπός της πολιτικής, πραγματώνεται μέσα από την πολλότητα των ανθρώπινων όντων, όταν και μόνο όταν δρουν πολιτικά. Ακόμα και ο Καντ, τον οποίο η Άρεντ αναγνώριζε ως πηγή μεγάλου μέρους της κατανόησής της για την ανθρώπινη πολλότητα, δεν είδε ή τέλος πάντων δε συμπεριέλαβε στην πολιτική του εξίσωση την έννοια της ελευθερίας.

Ένας παρόμοιος αλλά πιο εξευγενισμένος τρόπος να διαφύγει σε κάποιον το ποια είναι η «δυσκολία» της σκέψης της Άρεντ έγκειται, πιστεύω, στο να την αποδώσει στην περιπλοκότητα του μυαλού της. Αυτό είναι σίγουρα ακριβές – ο ειρμός των σκέψεών της αλλάζει συνεχώς, ανάλογα με την προοπτική από την οποία βλέπει οτιδήποτε σκέφτεται – και πολύ συχνά αυτό έχει ως αποτέλεσμα να χάνεται το «συνολικό» μήνυμα της Άρεντ, το οποίο ποτέ δεν επιχειρεί καν να το αρθρώσει ευκρινώς. Απαιτείται διορατική εμμονή για να διακρίνει κανείς και να διερευνήσει τον ειρμό της

σκέψης της σε κάθε ένα από τα ζητήματα με τα οποία καταπιάνεται και να καταλήξει σε μια λογική πολιτική θεωρία,¹⁴ και εκτός από αυτή την προσπάθεια, τείνει να διεκδικεί περήφανα τη θέση του και ο περιβόητος «αμφιλεγόμενος χαρακτήρας» των απόψεων της Άρεντ. Το ότι η Άρεντ είχε μια θεωρία για την πολιτική, διαφορετική αλλά συγκρίσιμη με άλλες πολιτικές θεωρίες, βασίζεται σε συγκεκριμένες υποθέσεις: Πρώτον, ότι στο έργο της υπάρχει ένα «συνολικό» νόημα που αντιστοιχεί στη σημαντικότητα, στην πολλότητα των νοημάτων· δεύτερον, ότι η δυσκολία κατανόησης της Άρεντ μπορεί να υπερνικηθεί, παρ' όλο που είχε την τάση να μη θίγει τις δυσκολίες όσων κατανοούσε· και, τρίτον, ότι η Άρεντ ενδιαφερόταν πρωτίστως να κατανοήσει η ίδια το χώρο της πολιτικής και όχι να μεταδώσει την κατανόηση αυτή και σε άλλους. Δεν είναι κατάλληλη η στιγμή για να αμφισβητήσουμε μία μία αυτές τις υποθέσεις, μπορούμε όμως να πούμε πως κάνοντάς το θα έπρεπε να ξεκινήσουμε εξετάζοντας το γεγονός ότι η Άρεντ απέρριπτε τα θεωρία που λέει πως η αλήθεια που έχει προκύψει με λογικές διεργασίες ανταποκρίνεται στη φαινομενική πραγματικότητα. Αυτό που εκείνη αποκαλεί *aequatio intellectus et rei* – ότι η αλήθεια είναι η πραγματικότητα, ότι η έννοια ενός πράγματος είναι το ίδιο το πράγμα, ότι ουσία και ύπαρξη ταυτίζονται – είχε κατά τη γνώμη της ανατραπεί από τον Καντ, ο οποίος είχε αποκαλύψει «την αντινομία που ενυπάρχει στη δομή της λογικής... και είχε αναλύσει τις συνθετικές προτάσεις». Σύμφωνα με την Άρεντ, ο Καντ είχε αποδυναμώσει την αναζήτηση της μεταφυσικής αλήθειας «πέρα» από τις συγκεκριμένες σημασίες των φαινομένων, ή, όπως το έθετε η ίδια, «πέρα από

14. Το πέτυχε η Margaret Canovan στο βιβλίο της *Hannah Arendt: A Reinterpretation of Her Political Thought* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992).

την ενότητα σκέψης και Είναι». Επιπλέον, είχε δει τη συνέπεια καθώς και τη θεωρία περί ανταπόκρισης της αλήθειας να υφίσταται πολιτική διαστρέβλωση μέσα στην προσπάθεια του απολυταρχισμού να παραποιήσει και την πραγματικότητα και την αλήθεια της σε βάρος της ανθρώπινης πολλότητας.¹⁵ Κάποιο μέρος της ευθύνης έφερε και ο Μαρξ.

Εκείνο που έχει ζωτική σημασία για την Άρεντ είναι πως η συγκεκριμένη σημασία ενός γεγονότος που συνέβη στο παρελθόν παραμένει δυνητικά ζωντανή στην αναπαραγωγική φαντασία. Όταν αυτή η σημασία, όσο κι αν προσβάλλει την ηθική μας αίσθηση, αναπαράγεται σε μια ιστορία και βιώνεται νοερά, ανακτά το βάθος του κόσμου. Τέτοιου είδους νοητές εμπειρίες αποτελούν ίσως τον πιο αποτελεσματικό τρόπο να συμφιλιωθεί κανείς με την παρουσία του παρελθόντος στον κόσμο και να αποφευχθεί η αποξένωσή μας από την ιστορική πραγματικότητα. Στο σεμινάριο της Άρεντ με θέμα «*Political experiences in the twentieth century*», συνειδητοποίησα ότι στόχος της ήταν να ακουστούν οι ιστορίες της για το παρελθόν. Παρ' όλο που το σεμινάριό της πραγματοποιήθηκε το 1968, σχεδόν μία δεκαετία μετά τα πιο πρόσφατα γραπτά της που περιλαμβάνονται σε αυτό τον τόμο, η έμφαση που έδωσε σε εμπειρίες πολλότητας συντονίζει το σεμινάριό της με παλιότερα γραπτά της. Τα πρώτα λόγια που απηύθυνε στους φοιτητές της ήταν: «Τέρμα οι θεωρίες· ξεχάστε όλες τις θεωρίες». Δεν εννοούσε βέβαια, και το πρόσθεσε αμέσως μετά, να «σταματήσουμε να σκεφτόμαστε», γιατί η «σκέψη και η θεωρία δεν είναι το ίδιο πράγμα». Μας είπε ότι το να σκέφτεται κανείς ένα γεγονός σημαίνει να το φέρνει στη μνήμη

15. *Essays in Understanding 1930-1954*, 168-354. Πρβλ. «The Conquest of Space and the Stature of Man», H. Arendt, *Between Past and Future* (Viking Press, New York 1968), 270-77.

του, ότι «διαφορετικά ξεχνιέται», και τότε μια τέτοιου είδους λήθη θέτει σε κίνδυνο το νόημα του κόσμου μας.¹⁶ Ήθελε να θυμόμαστε ορισμένα από τα σημαντικότερα πολιτικά γεγονότα του 20ού αιώνα με τη σειρά που συνέβησαν – τους πολέμους, τις επαναστάσεις και τις καταστροφές που τις συνόδευσαν. Οι φοιτητές της Άρεντ βίωσαν νοητά αυτά τα πολιτικά γεγονότα – από το ξέσπασμα του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου μέχρι τη Ρωσική και την Κινεζική Επανάσταση, το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο, την ύπαρξη στρατοπέδων θανάτων και ειλωτείας, την καταστροφή δύο ιαπωνικών πόλεων με ατομική βόμβα – ως ανθρώπινες (και συχνά ελάχιστα ανθρώπινες) πράξεις και δεινά που διέκοψαν τις τρέχουσες διαδικασίες και έθεσαν σε εφαρμογή καινούργιες, οι οποίες με τη σειρά τους διακόπηκαν από νέες πράξεις και νέα δεινά και έθεσαν σε εφαρμογή νέες διαδικασίες.

Το κυρίως μέρος του σεμιναρίου αποτελούνταν από τις ιστορίες αυτών των γεγονότων που τις διηγούνταν με δικά της λόγια η Άρεντ, με τη βοήθεια ποιητών και ιστορικών, όπως και στις σελίδες αυτού του τόμου. Οι ιστορίες αυτές έχουν σημασία, έλεγε η ίδια, όχι επειδή είναι αληθινές, αλλά επειδή μέσα από αυτές τα ραγδαία και ριζικά μεταβαλλόμενα χαρακτηριστικά του 20ού αιώνα δεν παρουσιάζονται ως μια αλληλουχία γεγονότων που οδηγούν «έναν Θεός ξέρι πού». Μας έπεισε ότι η τάση μας να εξετάζουμε το χώρο της πολιτικής μέσα από ιδεολογίες – αριστερές, δεξιές ή κεντρώες – ως υποκατάστατα εμψυχωτικών αρχών δράσης αποτελεί μέσο κατάργησης του δικού μας αυθορμητισμού, πέρα από τον οποίο είναι αδιανόητο οποιοδήποτε είδος πράξης, όπως ακριβώς η ανθρώπινη εφευρετι-

16. Αντλώ στοιχεία από το σχεδιάγραμμα της Άρεντ γι' αυτό το σεμινάριο, που βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου, καθώς επίσης και από τις δικές μου σημειώσεις.

κότητα διαθέτει ήδη τα μέσα για να καταστρέψει ολόκληρο τον κόσμο, εφαρμόζοντας την «καθαρά» επιστημονική γνώση στην τεχνολογία. Αυτές οι πνευματικές διαδικασίες λειτουργούν παράλληλα με την καταστροφικότητα των πράξεων και, όπως είπε, μπορεί στις μέρες μας να είναι πιο σταθερά εδραιωμένες απ' ό,τι στο παρελθόν. Η ίδια, όπως είναι φυσικό, το καταλάβαινε αυτό, ήθελε όμως να το καταλάβουμε κι εμείς. Οι ιστορίες της Άρεντ ήταν οδυνηρές, όμως λέγοντάς τες δεν προσπαθούσε να ωραιοποιήσει τίποτα και δεν επέτρεπε ούτε σ' εμάς να το κάνουμε όσον αφορά τις αντιδράσεις μας σε αυτές. Δεν επιτρεπόταν καμία δικαιολογία και κανενός είδους εκλογίκευση για όσα είχαν συμβεί, όμως, όλως παραδόξως, η οδύνη που προκαλούσαν οι ιστορίες της σταδιακά αντικαθιστούνταν από μια αίσθηση του συχνά τρομερού νοήματος που είχαν τα ίδια τα γεγονότα.

Το έργο μου όσον αφορά το Η υπόσχεση της πολιτικής επανέφερε στη μνήμη μου το σεμινάριο της Άρεντ, όμως τώρα που το ξαναθυμάμαι, μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού στη Σοβιετική Ένωση και τη συνεχιζόμενη διάλυση της αυτοκρατορίας από το 1989, γεγονός για το οποίο σίγουρα δεν ευθύνεται το χεγκελιανό «τέλος της Ιστορίας», με έκανε να συνειδητοποιήσω ότι αυτά τα γραπτά απαιτούν ακόμα μεγαλύτερη προσοχή στις μέρες μας από ό,τι όταν γράφτηκαν το 1968. Από πολιτική άποψη, ο Ψυχρός πόλεμος κυριάρχησε στις δεκαετίες του 1950 και του 1960, όμως ο σύγχρονος «πόλεμος της τρομοκρατίας» δεν είναι καθόλου ψυχρός. Παρ' όλο που σαφώς δεν είναι δυνατόν να διηγηθούμε κάτι που συμβαίνει τη στιγμή που συμβαίνει, οι αναγνώστες αυτού του τόμου θα επωφεληθούν από την κατανόηση ενός σαφούς τρόπου με τον οποίο η πνευματική παραμονή στον κόσμο της πολλότητας αντρών και γυναικών, με την πολλαπλότητα των σημασιών ή των

αυστηρά σχετικών αληθειών, είναι τουλάχιστον εξίσου σημαντική ή ίσως πιο επείγουσα από την αναβίωση του νοήματος κάποιων γεγονότων του παρελθόντος. Οι ιστορίες είναι προϊόντα της σκέψης και παρ' όλο που σκεφτόμαστε στην παρελθοντική διάσταση του χρόνου (κάθε σκέψη είναι μια μετα-σκέψη),¹⁷ κρίνουμε με βάση το παρόν. Όπως επισημαίνει και η Άρεντ στο παρόν βιβλίο: «Η ικανότητα να βλέπουμε το ίδιο πράγμα από διαφορετικές οπτικές γωνίες είναι κομμάτι του ανθρώπινου κόσμου· είναι απλώς η ανταλλαγή της οπτικής γωνίας που μας χάρισε η φύση με εκείνη κάποιου με τον οποίο μοιραζόμαστε τον ίδιο κόσμο, από το οποίο προκύπτει μια πραγματική ελευθερία κινήσεων στον πνευματικό μας κόσμο, ανάλογη με την ελευθερία κινήσεων που έχουμε στον φυσικό».

Με άλλα λόγια, η «πραγματική ελευθερία» της κρίσης, καθώς και της πράξης, δεν πραγματώνεται στη νοητή εμπειρία και με αυτή την έννοια η κρίση και όχι η σκέψη είναι η κατεξοχήν πολιτική πνευματική ικανότητα. Η πνευματική κρίση χαρακτηρίζει τις ιστορίες που λέει η Άρεντ σχετικά με το τι είναι πολιτική, όπως ακριβώς το ακριβώς αντίθετό της, η υπεράνθρωπη κυριαρχία της αναγκαίας αλήθειας επί του μυαλού και η κυριαρχία του μυαλού επί του σώματος, χαρακτηρίζει τις ιστορίες που λέει σχετικά με το τι δεν είναι πολιτική. Οι ιστορίες αυτές καταπιάνονται με το παρελθόν, συχνά με το μακρινό παρελθόν, το οποίο πράγματι μένει ζωντανό στη μνήμη και στη σκέψη. Από τη μια, η σκέψη του παρελθόντος προετοιμάζει την κριτική ικανότητα της Άρεντ· από την άλλη, η Άρεντ λέει με μεγάλη σαφήνεια ότι η σκέψη δεν απαιτούσε πάντοτε κριτική ικανότητα για να επηρεάσει τον κόσμο. Αυτό που κά-

17. H. Arendt, *The Life of the Mind*, τόμ. I *Thinking* (Harcourt Brace Jovanovich, New York 1978), 87.

νει τώρα αποτελεί μια κρίση του κόσμου, τόσο σημαντική ώστε η Άρεντ θα μας θεωρούσε απερίσκεπτους αν την αφήναμε να περάσει απαρατήρητη.

Το βιβλίο Η υπόσχεση της πολιτικής καλεί τους αναγνώστες να συντροφέψουν την Άρεντ και την παρέα που της άρεσε να διατηρεί σε ένα ταξίδι που διατρέχει πολλές χώρες και πολλούς αιώνες. Στο ταξίδι αυτό οι αναγνώστες μπορεί να συναντήσουν απόψεις με τις οποίες διαφωνούν, σίγουρα όμως θα ανακαλύψουν πολλά πράγματα που αφορούν τη χώρα τους και την εποχή τους. Το ταξίδι ξεκινά από την αρχαία Αθήνα με το βαθυστόχαστο διάλογο της Άρεντ με τον Σωκράτη και τον Πλάτωνα. Ο Σωκράτης εμφανίζεται ως ένας άνθρωπος με σάρκα και οστά, ο οποίος απολαμβάνει τις πολλές απόψεις ή τις σχετικές αλήθειες και τις χαρακτηριστικές προοπτικές με τις οποίες η αθηναϊκή πόλις καλωσόρισε την πολλότητα των πολιτών της. Επιλέγοντας να μην αρθρώσει τη δική του άποψη, γεγονός που τον κάνει να ξεχωρίζει από τους υπόλοιπους, η σκέψη του αντιπροσωπεύει την ανθρώπινη φύση όλων των άλλων. Για τον Σωκράτη, η πράξη δεν επιβάλλεται απ' έξω: Μέσα του ο νόμος της μη αντιπαράθεσης, τον οποίο ο ίδιος ανακάλυψε, εξουσιάζει τη σκέψη του και, σαν «κακή συνείδηση», εξουσιάζει και τις πράξεις του. Πιστεύω πως κανείς πριν από την Άρεντ δεν επέμεινε με τόσο σθένος στην εξίσωση της σκέψης με την πράξη στο Σωκράτη. Εννοεί πως, όσον αφορά τη σκέψη του Σωκράτη, δηλαδή το να ζει κανείς σε αρμονία με τον εαυτό του, η προσβολή του άλλου ισοδυναμεί με προσβολή του ίδιου του εαυτού. Ο Σωκράτης επηρεάζει τον ανθρώπινο κόσμο χωρίς να κάνει κάτι και αυτό αποτελεί ανώτερης τάξης ηθική πολιτική σκέψη και βρίσκει

απήχηση στο σύνολο του έργου της Άρεντ όλο τον 20ό αιώνα.

Όμως κάτι τέτοιο δεν επρόκειτο να επιβιώσει στην Αθήνα. Όταν ο Σωκράτης βλέπει πως δεν καταφέρνει να πείσει τους όχι και τόσο προνοητικούς δικαστές του για την άποψή του ότι η σκέψη τούς κάνει καλό ως πολίτες, επιδεικνύει την εγκυρότητά της άποψής του πεθαίνοντας γι' αυτήν και όχι αλλάζοντάς την. Αυτή ήταν η δική του αλήθεια. Η Άρεντ πιστεύει ότι η απαρχή της παράδοσης της πολιτικής σκέψης του Πλάτωνα είχε τις ρίζες της στην ηθική πολιτική τραγωδία της νομικής καταδίκης του Σωκράτη από τους συμπολίτες του. Φυσικά, ο Πλάτων δε σηματοδότησε ενσυνείδητα την έναρξη μιας παράδοσης, όμως η εξαιρετική δύναμη της σκέψης του έκανε ακριβώς αυτό μέσα από τη δημιουργία μιας «ιδεοκρατίας», της κυριαρχίας της ιδέας του καλού, στην οποία δεν υπήρχε περαιτέρω ανάγκη για πειθώ. Η μια υπερβατική αλήθεια αυτής της ιδέας, την οποία ο φιλόσοφος ατένιζε όχι τόσο κατά μόνας αλλά με βουβό θαυμασμό, πήρε τη θέση των πολλών σχετικών αληθειών που ο Σωκράτης απεγνωσμένα προσπάθησε να φέρει στην επιφάνεια, θέτοντας ερωτήματα στους συμπολίτες του. Τελικά, οι πολίτες, με εντυπωσιακά μικρές εξαιρέσεις, αποφάσισαν ότι η ενασχόλησή τους με το να απαντούν στις ερωτήσεις του Σωκράτη διατάρασσε και έθετε εμπόδια στην προσπάθειά τους να αποκτήσουν πλούτο, επιρροή και να ικανοποιήσουν άλλα υλικά συμφέροντα. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως ο Πλάτων είδε πως είχαν δίκιο, όμως κατάλαβε με πάθος – και αντιτάχθηκε με σθένος στο γεγονός πως τα συμφέροντά τους στέκονταν εμπόδιο σε ένα πιο ανυπέρβλητο ηθικό ιδεώδες. Εκείνο που έχει σημασία για την παράδοση είναι το γεγονός ότι ο Πλάτων εισήγαγε στο πολιτικό πεδίο την έννοια της εξουσίας, παρά το γεγονός πως η έννοια αυτή είχε τις ρίζες της στην πλήρως απολιτική κυριαρχία επί των οικιακών σκλάβων. Η κυριαρχία επί των σκλάβων έδινε

τη δυνατότητα στον αφέντη να λείψει από την ιδιωτική του οικία· απελευθερωμένος από τη φροντίδα των καθημερινών αναγκών, μπορούσε πλέον να ενταχθεί στο δημόσιο χώρο, στην αγορά, όπου συναναστρεφόταν και μιλούσε ελεύθερα με ίσους του.

Η περιπλοκότητα αυτής της ιστορίας, όπως και όλων των ιστοριών της Άρεντ, έγκειται στον τρόπο που την αφηγείται. Όμως ακόμα και όταν οι αναγνώστες τη φαντάζονται με όλη της την ποιικιλία, μπορεί να αναρωτηθούν τι άλλο έκανε ο Σωκράτης εκτός από το να σκέφτεται και να θέτει ερωτήσεις και τι ενέπνευσε τους άλλους να κάνουν εκτός από το να υφίστανται άδικες κρίσεις. Η Άρεντ μπορεί να απαντούσε σε αυτό το ερώτημα λέγοντας πως η ιστορία της είχε ως θέμα τι ήταν αυτό που δεν έκανε ο Σωκράτης εξαιτίας του τρόπου που σκεφτόταν· και ότι τα ερωτήματα που έθετε, αναζητώντας σχετικές αλήθειες μέσα από τις γνώμες των συνομιλητών του, κατέστησαν πιο ειλικρινή το δημόσιο χώρο και την πολιτική δραστηριότητα που εκτυλίσσεται σε αυτόν. Η Άρεντ βρίσκει αιώνες αργότερα την απάντησή της στο ερώτημα τι είναι αυτό που εμπνέει την πολιτική πράξη στην έννοια της αναβίωσης της παράδοσης του Μοντεσκιέ, από την οποία ο τελευταίος αντλεί τις αρχές της πράξης σε δημοκρατίες και μοναρχίες από την ισότητα και τη διαφορά, τις δύο σημαντικές πλευρές της ανθρώπινης πολυλότητας. Σύμφωνα με τα λόγια της Άρεντ, λίγο πριν από την ενότητά για τον Μοντεσκιέ που περιλαμβάνεται σε αυτό τον τόμο:

Όπως ακριβώς δεν υφίσταται ανθρώπινο ον ως τέτοιο, αλλά μόνο άντρες και γυναίκες που μέσα στην απόλυτη ετερότητά τους είναι ίδιοι, δηλαδή άνθρωποι, έτσι κι αυτή η κοινή ανθρώπινη ομοιότητα είναι η ισότητα που με τη σειρά της εκδηλώνεται μόνο μέσα από την απόλυτη ετερότητα μεταξύ ίσων... Ως εκ τούτου,

αν η πράξη και ο λόγος αποτελούν τις δύο εξέχουσες πολιτικές δραστηριότητες, τότε η ετερότητα και η ισότητα είναι τα δύο συστατικά στοιχεία των πολιτικών οργάνων.

Σε αυτό το κείμενο, διασαφηνίζεται ο πολιτικός χαρακτήρας της ανθρώπινης πολλότητας και θίγεται ένα ακόμα σημείο σχετικά με τη φιλοσοφική «τυραννία της αλήθειας» του Πλάτωνα. Η Άρεντ μας λέει πως ο Πλάτων, αντιμετωπίζοντας παθητικά την πρόσληψη της αλήθειας – ουσιαστικά με τη μορφή ενός πάθους – καταστρέφει την πολλότητα που βίωνε μέσα του ο Σωκράτης όταν σκεφτόταν, όπως ακριβώς έκανε και με τους άλλους όταν σταματούσε να συνδιαλέγεται με τον εαυτό του και άρχιζε να συνδιαλέγεται μαζί τους.¹⁸ Ο Πλάτων λέει συχνά ότι η αλήθεια είναι άφατη και εφόσον δεν μπορεί να ειπωθεί με λόγια, τότε η εμπειρία που έχει ο ίδιος για τη μία αλήθεια διαφέρει ριζικά από την αναζήτηση των πολλαπλών αληθειών του Σωκράτη. Στο σημείο αυτό, οι αναγνώστες ίσως αρχίσουν να αναρωτιούνται μήπως όλα όσα γνωρίζουμε για τον Σωκράτη προέρχονται από τον Πλάτωνα και αν όντως ο Σωκράτης αποτελεί δημιούργημα του Πλάτωνα. Η Άρεντ θα συμφωνούσε πως όλα όσα την ενδιαφέρουν σχετικά με τον Σωκράτη είναι όλα όσα μας λέει ο Πλάτων γι' αυτόν. Ο Πλάτων εισήγαγε την έννοια της εξουσίας, μεταφέροντάς την από τον ιδιωτικό στο δημόσιο χώρο, κάτι που είχε αποφασιστική σημασία όχι μόνο για τη θεμελίωση της παράδοσης της πολιτικής σκέψης, αλλά αποτελεί και την προσπάθεια του Πλάτωνα να αποκαταστήσει την αδικία του θανάτου του Σωκράτη.

18. Με δυσκολία αντιστέκεται κανείς στην υποψία πως η Άρεντ έβλεπε μια παρόμοια καταστροφή της εσωτερικής πολλότητας σε ένα φιλόσοφο πολύ πιο κοντινό της χρονικά απ' ό,τι ο Πλάτων: στον Μάρτιν Χάιντεγκερ.

Η Άρεντ κάνει μια σαφή διάκριση ανάμεσα στην παράδοση της πολιτικής σκέψης και στην ιστορία. Η παράδοση υποβαθμίζει την πολιτική πράξη στην κατηγορία των μέσων και των σκοπών, θεωρώντας την πράξη ως το απαραίτητο μέσο για την επίτευξη ενός ανώτερου σκοπού. Η Άρεντ παρουσιάζει παραδείγματα ποιητών και αρχαίων ιστορικών – που ελάχιστα ή καθόλου δεν επηρεάζουν την παράδοση –, τους οποίους θεωρεί κριτές με τη δική της έννοια του όρου, μιλούν για τη «δόξα» και το «μεγαλείο» των ανθρώπινων πράξεων, επισημαίνοντας έτσι την απελευθέρωση της πράξης από την αναγκαιότητα. Ο Ιησούς και ο Αυγουστίνος, ο Καντ και ο Νίτσε παρουσιάζουν επίσης κάποιες πλευρές της ελευθερίας της πράξης, όλες τους όμως χάθηκαν στη λήθη της παράδοσης, ωστόσο παραμένουν ζωντανές στην «πνευματική» μας ιστορία· και ο Κικέρων προσπαθεί μάταια να αποκαταστήσει την πολιτική πράξη ενάντια στην υποβάθμισή της μέσα στα πλαίσια της παράδοσης. Η Άρεντ εντοπίζει την κατάρρευση της μακράς και ισχυρής παράδοσης της πολιτικής σκέψης τη στιγμή που ο Μαρξ, θα έλεγε κανείς, καταπόνησε την απαρχή της μέσα από την άποψή του ότι η εξουσία, στην οποία συμπεριλάμβανε κυβερνήσεις και νόμους, πηγάζει από και εδραιώνει την ανθρώπινη ανισότητα. Σε μια μελλοντική αταξική κοινωνία, δε θα υπάρχει διάκριση ανάμεσα σε κυβερνώντες και κυβερνώμενους, όπως επίσης δε θα υπάρχει διάκριση ανάμεσα στη δημόσια και στην ιδιωτική σφαίρα και δε θα υφίσταται η πολιτική ελευθερία με τον τρόπο που την ορίζει η Άρεντ.

Ο Μαρξ έθεσε ένα τέλος στην παράδοση, όμως δεν απομακρύνθηκε από αυτή: Τα πρότυπα που πηγάζουν από τη φιλοσοφία είναι άχρηστα για την πρόοδο της ανθρωπότητας, αντιθέτως όλοι οι άνθρωποι θα γίνουν φιλόσοφοι όταν η λογική της προσωπικής τους ανάπτυξης «κυριεύσει τις μάζες» και τους δώσει τη δυνατότητα να

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

συνειδητοποιήσουν τον προκαθορισμένο σκοπό της δράσης τους. Τώρα οι αναγνώστες μπορεί να αναρωτιούνται τι είναι η μη παραδοσιακή σκέψη και θα βρουν την απάντηση της Άρεντ στον επίλογο αυτού του βιβλίου, στην τριπλή διάκριση των κατηγοριών μέσα από τις οποίες μπορεί να γίνει κατανοητή η πολιτική πράξη. Το νόημά της διαρκεί όσο διαρκεί και η πράξη, παρ' όλο που μπορεί να αναπαραχθεί από ποιητές και μερικές φορές και από δικαστές· ο σκοπός της θα γίνει γνωστός μόνο όταν ολοκληρωθεί η πράξη· και οι στόχοι της κατευθύνουν τις ενέργειές μας και ορίζουν τα κριτήρια με τα οποία θα αξιολογηθούν. Σε αυτά προσθέτει τις αρχές του Μοντεσκιέ, που θέτουν σε εφαρμογή τις ενέργειες. Η ανάλυση της Άρεντ πρέπει να διαβαστεί ως έχει, στο σημείο αυτό όμως μπορούμε να πούμε ότι αν ξέραμε εκ των προτέρων τους σκοπούς των πράξεών μας, τότε αυτοί οι σκοποί όχι μόνο θα δικαιολογούσαν, αλλά και θα «νομιμοποιούσαν» τα μέσα για την επίτευξή τους. Τότε οι στόχοι και οι αρχές της πράξης, αλλά και η ίδια η πράξη, δε θα είχε κανένα νόημα και η Ιστορία θα ήταν μια πολύ λογική και απαραίτητη διαδικασία, όπως τη θεωρούν κάποιοι φιλόσοφοι της Ιστορίας, μεταξύ των οποίων ο Χέγκελ και ο Μαρξ. Από τη σκοπιά της πολιτικής, ανθρώπινος αυθορμητισμός σημαίνει ότι όταν πράττουμε, δε γνωρίζουμε την έκβαση των πράξεών μας και αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, τότε δε θα ήμασταν ελεύθεροι. Όταν, ειδικά σήμερα, οι κατηγορίες αυτές συγχέονται, η πολιτική παύει να έχει νόημα.

Για πολλούς από εμάς, η επίγνωση, για να μην πούμε η άμεση εμπειρία μας όσον αφορά την ωμή καταναγκαστική δύναμη, γεννά μια αίσθηση ότι η πολιτική ακολουθεί την πορεία της στον κόσμο ωθούμενη από τη βία, και πως, παρ' όλα τα λόγια περί ειρήνης και

κατανόησης, η πολιτική έχει μετατραπεί σε μια ανεξέλεγκτη, αυτόματη διαδικασία που κατασπαταλά όλα όσα αγαπάμε. Οι επιστήμονες έχουν επιτύχει τη σύντηξη υδρογόνου με ήλιο, φέρνοντας στη γη μια παγκόσμια διαδικασία που παλιότερα εκτυλισσόταν μόνο στα μακρινά αστέρια. Οι τεχνολόγοι έχουν μετατρέψει τη διαδικασία αυτή σε όπλα ικανά να εξολοθρεύσουν όχι μόνο εμάς τους ίδιους αλλά και τον κόσμο μας. Ξέρουμε πως η προοπτική ενός θερμοπυρηνικού πολέμου απειλεί όσο ποτέ άλλοτε την ενδεχόμενη αθανασία του κόσμου. Τώρα, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, χρειάζεται να ασκηθεί πολιτική κρίση, και στο σημείο αυτό η Άρεντ ασκεί κριτική στο ενδεχόμενο καταστροφής του κόσμου μας, αναφερόμενη στον Τρωικό πόλεμο όχι ως έναν πόλεμο που αποτελεί τη «συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα» (σύμφωνα με τη φράση του Κλαούσεβιτς), αλλά ως έναν πόλεμο εξόντωσης. Θεωρώ πως αυτό το ομοιογενές απόσπασμα είναι από τα σπουδαιότερα της Άρεντ και σε αυτό παρουσιάζει με τον πλέον χαρακτηριστικό τρόπο τι εννοεί με τον όρο πολιτική κρίση. Μέσα από το βλέμμα του Ομήρου και του Βιργιλίου και μέσα κι από τη δική της κρίση, που εναλλάσσεται μεταξύ των δύο, ο Τρωικός πόλεμος αποκτά πραγματικές διαστάσεις μέσα στην «έξοχη πολλαπλότητά του», που όχι μόνο γίνεται αντικείμενο παρατήρησης αλλά και πραγμάτωσης από όλες τις πλευρές. Και οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι κατάλαβαν πως ένας πόλεμος εξόντωσης δεν έχει θέση στην πολιτική – παρ' όλο που, ή μάλλον εξαιτίας του, οι Έλληνες είχαν ξεκινήσει και οι πρόγονοι των Ρωμαίων είχαν υποστεί τον Τρωικό πόλεμο – και έτσι επινόησαν δύο μορφές πολιτικής ζωής που πρώτη φορά έβλεπε ο κόσμος, την πόλιν και την πολιτεία, και δύο έννοιες του νόμου. Και στις δύο περιπτώσεις, ό,τι βρίσκεται εκτός νόμου, είτε ως σύνορο είτε ως σύνολο συμμαχιών, είναι έρμημος. Και στις δύο περιπτώσεις, η βία καταστρέφει οτιδήποτε καθι-

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

στά δυνατό ο νόμος, τον κόσμο που περικλειόταν από την πόλιν και τον ευρύτερο κόσμο που για πρώτη φορά εμφανίστηκε μεταξύ άλλων εχθρικών λαών ενσωματώθηκε στην πολιτεία. Αυτοί οι κόσμοι είναι ισχυροί και είναι δύσκολο να καταστραφούν, όμως από τη στιγμή που θα ξεκινήσει η καταστροφή τους, εξαπολύονται «καταστροφικές διαδικασίες» που δεν μπορούν να σταματήσουν. Η κριτική ματιά της Άρεντ στον Τρωικό πόλεμο δεν είναι μια κριτική ματιά στο παρελθόν αλλά στη δική μας εποχή και κατάσταση, και σε αυτό που αποκαλούμε εσωτερικές και διεθνείς πολιτικές.

Για την Άρεντ, κάθε καταστροφική δύναμη, ακόμα και όταν είναι αναπόφευκτη, είναι εκ των πραγμάτων αντι-πολιτική: Καταστρέφει όχι μόνο τις ζωές μας, αλλά και τον κόσμο που βρίσκεται ανάμεσα στις ζωές μας και τις καθιστά ανθρώπινες. Ένας ανθρώπινος και εξανθρωπιστικός κόσμος δεν κατασκευάζεται και κανένα τμήμα του που έχει καταστραφεί δεν μπορεί ποτέ να αποκατασταθεί. Για την Άρεντ ο κόσμος δεν είναι ούτε φυσικό προϊόν ούτε δημιούργημα του Θεού· μπορεί να προκύψει μόνο μέσα από την πολιτική, την οποία στην πιο ευρεία έννοιά της την αντιλαμβάνεται ως ένα σύνολο συνθηκών κάτω από τις οποίες άντρες και γυναίκες μέσα στην πολλότητα τους, μέσα στην απόλυτη ετερότητά τους, συμβιώνουν και πλησιάζουν ο ένας τον άλλο για να συνομιλήσουν με μια ελευθερία που μόνο οι ίδιοι μπορούν να εκχωρήσουν και να εγγυηθούν μεταξύ τους. Όπως λέει:

Μόνο στην ελευθερία της συνομιλίας του ενός με τον άλλο αναδύεται ο κόσμος για τον οποίο μιλάμε, μέσα σε πλαίσια αντικειμενικότητας και ορατότητας από όλες τις πλευρές. Το να ζει κανείς σε έναν πραγματικό κόσμο και να μιλά γι' αυτόν με τους άλλους είναι ουσιαστικά ένα και το αυτό... Η ελευθερία να αποστασιοποι-

είται κανείς και να ξεκινά κάτι καινούργιο και πρωτάκουστο ή... η ελευθερία να αλληλεπιδρά λεκτικά με πολλούς άλλους και να βιώνει την ποικιλομορφία που πάντοτε παρουσιάζει ο κόσμος στο σύνολό του – σίγουρα ήταν και δεν αποτελεί απώτατο στόχο της πολιτικής... κάτι που μπορεί να επιτευχθεί με πολιτικά μέσα. Μάλλον η ουσία και το νόημα όλων των πραγμάτων είναι πολιτικό. Με αυτή την έννοια, πολιτική και ελευθερία είναι πανομοιότυπες.

Στον επίλογο αυτού του τόμου, η Άρεντ περιγράφει ένα μεταφορικό ερημικό κόσμο με ζωογόνες οάσεις φιλοσοφίας και τέχνης, αγάπης και φιλίας. Οι οάσεις αυτές κινδυνεύουν να καταστραφούν από εκείνους που επιχειρούν να προσαρμοστούν στις συνθήκες ζωής στην έρημο, καθώς και από εκείνους που προσπαθούν να ξεφύγουν από την έρημο, αναζητώντας καταφύγιο στις οάσεις. Και στις δύο περιπτώσεις, ο κόσμος της ερήμου παραβιάζει τις οάσεις και τους στερεί την ιδιωτική τους ζωή. Η έρημος είναι μια μεταφορά που δεν πρέπει να την αντιλαμβανόμαστε κυριολεκτικά ως ερημωμένη ή κατεστραμμένη γη, ως το τελικό προϊόν της ανεξέλεγκτης βιομηχανικής εξάπλωσης που μειώνει τους φυσικούς πόρους της γης, μολύνει τους ωκεανούς της, θερμαίνει την ατμόσφαιρά της και καταστρέφει την ικανότητά της να συντηρεί τη ζωή. Η έρημος αποτελεί μεταφορά του κόσμου που χάνουμε μέρα με τη μέρα, με την οποία η Άρεντ εννοεί τη «διπλή απομάκρυνσή μας από τη γη προς το σύμπαν και από τον κόσμο προς τον εαυτό μας».¹⁹ Δεν έχει κατά νου, όπως κάνει σε άλλα σημεία αυτού του βιβλίου, μια καταστροφή η οποία θα άφηνε πίσω της μόνο «απομεινάρια» ενός κατεστραμμένου πολιτισμού. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να συμβεί γρήγο-

19. *The Human Condition*, 6.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ρα, ως αποτέλεσμα θερμοπυρηνικού πολέμου ή ενός νέου ολοκληρωτικού κινήματος που θα προέκυπτε από τις συνθήκες της ερήμου, που πράγματι θα το ευνοούσαν περισσότερο. Η έρημος αποτελεί μεταφορά για κάτι που υπάρχει ήδη και που, σύμφωνα με τη διαρκή ανάγκη του κόσμου για ανανέωση, για ένα «νέο ξεκίνημα», υπάρχει πάντα. Έτσι η έρημος όχι μόνο δεν προκαλείται από τη δημόσια πολιτική ζωή, αλλά είναι αποτέλεσμα της απουσίας της.

Η μεταφορά της ερήμου της Άρεντ επιλέχθηκε ως επίλογος γ' αυτό το βιβλίο, επειδή το κακό που αφανίζει τον κόσμο – ο περιορισμός του πλουραλιστικού χαρακτήρα των ανθρώπινων όντων σε έναν και μόνο μαζικό άνθρωπο – το οποίο εμφανίστηκε στον κόσμο με τον μπολσεβικισμό και το ναζισμό και, σύμφωνα με την Άρεντ, έκτοτε δεν εγκατέλειψε ούτε στιγμή τον κόσμο, αποτελεί το φόντο με βάση το οποίο γράφει το έργο της. Παρ' όλο που η έρημος στις μέρες μας δεν αντιπροσωπεύει πλέον αυτό το κακό, δεδομένου ότι αποξενωνόμαστε όλο και περισσότερο από το δημόσιο κόσμο, έχουμε όλες τις προϋποθέσεις να πέσουμε μέσα σε αυτό το κακό όπως στην κόλαση· μέσα στον άδειο, απροσδιόριστο χώρο, όπου δε μας περιβάλλει τίποτα, ούτε καν η έρημος, και όπου δεν υπάρχει τίποτα που να μας εξατομικεύει, να μας συσχετίζει ή να μας διαχωρίζει. Αυτή είναι η δυσάρεστη θέση στην οποία έχουμε βρεθεί, στην οποία μόνο οι ρίζες που είμαστε ελεύθεροι να κόψουμε μπορούν να σηματοδοτήσουν ένα καινούργιο ξεκίνημα, δεδομένου πως έχουμε το κουράγιο να αντέξουμε τις συνθήκες της ερήμου. Όπως ακριβώς τα δέντρα στο φυσικό κόσμο διεκδικούν την άγωνα γη βυθίζοντας τις ρίζες τους βαθιά στο χώμα, έτσι και μια νέα αρχή μπορεί ακόμα να μετατρέψει την έρημο σε έναν ανθρώπινο κόσμο. Οι πιθανότητες να μη συμβεί κάτι τέτοιο είναι σαρωτικές, όμως το «θαύμα» τα πράξεις είναι οντολογικά ριζωμένο στο ανθρώπινο είδος, όχι ως ένα μοναδι-

κό είδος αλλά ως μια πολλαπλότητα μοναδικών όντων. Η απάντηση που ενυπάρχει στην ανθρώπινη πολλαπλότητα παρέχει ίσως τη μοναδική απάντηση στο ανατριχιαστικό ερώτημα της Άρεντ: «Γιατί να λέμε ότι δεν υπάρχει κάποιος και όχι ότι υπάρχει κανείς;»

Άντρες και γυναίκες που συναθροίζονται με πολιτικό χαρακτήρα για να διεκδικήσουν έναν κοινό στόχο παράγουν ισχύ, η οποία, σε αντίθεση με τη δύναμη, προκύπτει από τα βάθη του δημόσιου χώρου και, σύμφωνα με την Άρεντ, το στηρίζει εφόσον παραμείνουν ενωμένα ως προς το λόγο και τις πράξεις. Σε περιόδους που οι θεσμοί διακυβέρνησης και οι νομικές δομές είναι πλέον απαρχαιωμένα και έχουν διαβρωθεί, η ανάμνηση των σπάνιων περιπτώσεων κατά τις οποίες ανθρώπινα όντα που βιώνουν την πολλαπλότητά τους έχουν θέσει σε εφαρμογή και έχουν ολοκληρώσει πολιτικές πράξεις και η αφήγηση αυτών των περιστάσεων μέσα από εξιστορήσεις ίσως να μην ανανεώσει τους θεσμούς, ούτε να αποκαταστήσει την εξουσία των νόμων. Ωστόσο, οι ιστορίες της Άρεντ ίσως μας εμπνεύσουν αρκετή αγάπη για τον κόσμο (*amor mundi*), ώστε να πειστούμε ότι αξίζει να προσπαθήσουμε να αποτρέψουμε την καταστροφή του κόσμου. Οι ιστορίες της δεν προσδιορίζουν θεωρητικά την πολιτική πράξη, η οποία οριοθετείται από μόνη της, αλλά ενδεχομένως να προάγουν την πολιτική σκέψη και να κάνουν καλύτερους πολίτες, θα έλεγε κανείς, όσους τις ακούσουν προσεκτικά, όπως ακριβώς ο Σωκράτης, ο οποίος, χωρίς να προσδιορίσει θεωρητικά το σεβασμό,²⁰ εξακολουθεί μετά από δύομισι χιλιάδες

20. Κανείς δεν εκτίμησε περισσότερο από την Άρεντ τις ατέλειωτες ειρωνείες του Πλάτωνα στους σωκρατικούς διαλόγους και ειδικά στο *Ευθύφρων*. Έχοντας στο νου μου την ειρωνεία, ίσως με συγχωρήσετε που αντιλαμβάνομαι το όσion ως «σεβασμό» και «δεκτικότητα» και όχι ως «ευσέβεια», μόνο και μόνο επειδή όλες οι συζητήσεις του Σωκράτη που αφορούν τους θεούς είναι απορητικές – είτε κάτι είναι ευσεβές επειδή το αγαπούν οι θεοί, είτε οι θεοί το αγαπούν επειδή είναι ευσεβές, καθώς επίσης και τι οφείλουν οι ευσεβείς άνθρωποι στους θεούς.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

χρόνια να κάνει όσους τον προσέχουν πιο ευσεβείς και πιο ανθρώπινα δεκτικούς στον κόσμο που ξετυλίγεται ανάμεσά τους. Ελπίζω πως αυτός ο τόμος με τα γραπτά της Άρεντ θα παρακινήσει τους αναγνώστες να την πάρουν στα σοβαρά, όπως στα σοβαρά τους παίρνει κι αυτή, γιατί τελικά η ανάγκη της να κατανοήσει η ίδια για τον εαυτό της κάποια πράγματα δεν μπορεί να αποκοπεί από τη δική μας ανάγκη να σκεφτόμαστε και να κρίνουμε από μόνοι μας. Οι φοιτητές της μπορούν να διαβεβαιώσουν ότι η Χάνα Άρεντ δεχόταν με ευχαρίστηση εύστοχες παρατηρήσεις που εξέφραζαν αντίθεση προς τις δικές της κρίσεις και τις θεωρούσε ενδείξεις μιας γενικότερης συμφωνίας για ανανέωση της υπόσχεσης που χτυπά στην καρδιά της πολιτικής ζωής.